

2.2.РУШІ УКРАЇНСЬКОГО ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

<https://doi.org/10.32405/mono-lomza-kyiv-2024-2-2>

Наталія Дічек,

доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України,
завідувач відділу історії та філософії освіти
Інституту педагогіки НАПН України, Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0002-2185-3630>

Одним із перших у ХІХ ст. культурно-громадських діячів, який наполегливо, а головне – дієво обстоював та доводив самостійність, окремішність, самобутність української мови, був Пантелеймон Куліш. Не менш відомий на ниві боротьби за українську мову учений-філолог І. Огієнко так писав про нього: «... глибоко розумів вагу рідної мови й на практиці не раз переконувався, що російською мовою українець ніколи не передасть тонко своїх глибших задушевних дум та прагнень, своїх сердечних почувань, бо це можна зробити тільки рідною мовою» (Огієнко, 2004, с. 219).

Велич постаті П. Куліша – письменника, поета, етнографа, фольклориста, філософа, громадського і просвітнього діяча, оригінального історика-аматора, літературознавця, перекладача – у національно-культурному житті України визначити доволі легко, адже у багатьох аспектах розвитку національної культури у ХІХ ст. він став або першим або найкращим з-поміж інших. Так, беручи участь у 1845–1846 роках у громадсько-політичному русі (входив до таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївське товариство), спрямованому на звільнення українців і здобуття ними державності, П. Куліш провіденційно дійшов висновку про нагальну необхідність поширити серед них письменність.

Загалом, у справі здійснення мовно-культурного повороту в свідомості пересічних співвітчизників П. Куліш став першим глашатаєм національної ідеї як невтомної боротьби у просторі української культури. Уже у 1840-х роках П. Куліш підняв питання зв'язку рідної мови й національного менталітету, яке у подальшому блискуче розробив його сучасник етнолог, мовознавець і філософ О. Потебня; написав перший історичний роман літературною українською мовою («Чорна рада», 1857); створив варіант українського правопису, що поширився із назвою «кулішівка» (1857); став ініціатором перекладу українською мовою Святого Письма (рукопис здійсненої просвітником величезної праці, на жаль, згорів 1885 року разом із його власним хутором Мотронівка).

Щодо «кулішівки», то скажемо трохи розлогіше – П. Куліш зібрав, упорядкував усі ті зміни українського правопису, що сталися насамперед протягом першої половини ХІХ ст., коли 1818 р. О. Павловський зробив спроби узгодити правопис із фонетикою живої мови (Огієнко, 1918а). І хоча правопис П. Куліша не перший (Огієнко, 1949) український фонетичний правопис, однак зроблений ним крок сприяв подальшому активному вдосконаленню, модернізації українського правопису на фонетичній основі напрацюваннями М. Максимовича (Огієнко, 1949). Першою працею, написаною П. Кулішем наближеним до фонетич-

ного правописом, є «Записки про Південну Русь» (т.1, 1856). Мета творення правопису пояснювалася щирою любов'ю П.Куліша до рідної мови, бажанням розкрити її красу і своєрідність. Ураховуючи особливості української мови, Пантелеймон Олександрович увів, до прикладу, знак ' (апостроф) (Огієнко, 1949). (Детальніше про правопис див.: Півторак, Г. (2000). Кулішівка. Ізборник. <http://litopys.org.ua/ukrmova/um35.htm>).

Хоча І. Огієнко не вважає П. Куліша творцем правопису, проте характеризує його як «ідеолога і творця української літературної мови, який свідомо працював над підвищенням культури української літературної мови, «витягуючи її зі стану «змужичлості», ... свідомо працював, щоб збільшити культуру мови літературної чи книжної (Огієнко, 2004, с. 219).

«Кулішівка» стала основою пізнішого українського правопису в Наддніпрянській Україні кінця XIX – поч. XX ст. А ще створенням правопису П. Куліш порушив декларовану самодержавною владою єдність української і російської правописних традицій й «утвердив українську правописну самобутність» (Гриценко, 2013, с. XLIV).

Для П. Куліша українська мова, чия історія «сягає в старовину глибше нашої літописної пам'яті» (Кравченко, 2008, с. 92), була уособленням духовного життя нації, рушієм розвитку національної свідомості і національного самовияву, джерелом підтримання духу народу у боротьбі за незалежність і власну державу. Тому й сприяв він усіма можливими засобами її відродженню й розвитку, культурно-освітньому узасадненню, опануванню нею різних сфер суспільного життя (не лише мовленнєвої, літературної, а й наукової, юридичної тощо). Велич культурницьких ідей П. Куліш полягає в тому, що боротьбу за вирішення українського питання він пов'язав з розвитком національної літератури й освіти, поширенням серед усіх верств українців творів рідною мовою, поверненням сторичної пам'яті. І навіть нині, в незалежній Українській державі, ці ідеї залишаються актуальними і потребують постійної невсипної уваги, бо в житті сучасного українського суспільства і досі остаточно не розв'язано проблеми, про важливість яких для української нації провісницьки невтомно писав П. Куліш.

На нашу думку, принципово значущою для культурного поступу українців, серед яких на той час переважав неписьменний люд, стала ідея П. Куліша про необхідність видання шкільних читанок для початкового навчання українською мовою (Гирич, 2014, с. 125). Нагадаємо, що у середині XIX ст. українських дітей вчили грамоти виключно російською мовою. Усвідомлюючи, що головною проблемою народної школи в Україні є російськомовне навчання та вболівуючи за освіту і виховання українських дітей, їхнє майбутнє, П. Куліш створив для них «Граматку» (1857; 2-е вид. – 1861) – український буквар з читанкою (Куліш, 1857). У передмові до неї він напучував: «Найперше діло в отця-матері..., щоб дитину своєю рідною мовою доводити, щоб дитина, вчившись письменства, од своїх людей не одвикала і на добро своїй громаді до розуму доходила: з тих-бо письменних мало добра буває, що чужоземцями через науку робляться, і до свого рідного люду слова промовити по-своєму не вміють» (Куліш, 1857). Уточнимо, що правописом навчальної книг стала саме «кулішівка».

Щодо змісту «Граматки», то у ньому переважали церковні твори. По-перше, такою була традиція з написання перших навчальних книг для дітей. По-друге, за змістом усіх публікацій суворо наглядали владні цензори. Не зважаючи на це, П. Куліш подав у «Граматці» розділ «Яка була доля нашого рідного краю од найдавніших часів», де подав короткі відомості про історію України, про її терени, про деяких історичних осіб. За букварними розділами йде «Арифметика», де вміщено дані про призначення цієї науки, ілюстрації до цифр, таблицю множення з детальним описом користування нею, кілька задач для розв'язуван-

ня. Корисним у сенсі формування в маленьких учнів національної ідентичності, розвитку розуму й кмітливості на етнофольклорному контенті є розділ «Прислів'я».

З приводу появи «Граматки» Т. Шевченка написав у своєму щоденнику таке: «Як чудово, розумно й благородно складений цей зовсім новий буквар. Дай, боже, щоб він привився в нашій бідній народі. Перший вільний промінь світла, спроможний проникнути в стиснуту пополам невольничу голову» (Шевченко, 1971, с. 156).

Натхненна винахідливість П. Куліша у пошуку ефективних шляхів поширення українського літературного слова і самої мови вражає. Розглядаючи просвіту свого народу чи не головним своїм громадським завданням, він знаходив для цього нові й нові шляхи.

Як доводить професор І. Зайченко, П. Куліша можна вважати одним з тих, хто започатковував національно орієнтовану українську загальну і педагогічну пресу, публіцистику і журналістику (Зайченко, 2002). Цю справу він почав 1860 р., коли, подолавши низку чиновницьких заборон, спромігся видати рідною мовою альманах «Хата» (два накладі), який містив поезії та оповідання Т. Шевченка, В. Кузьменка, Є. Гребінки, Марка Вовчка, Г. Барвінок, П. Куліша.

Проте просвітник мріяв видавати солідний український журнал, і цей задум реалізував у червні того ж року разом із В. Білозерським та М. Костомаровим, попри все отримавши на це урядовий дозвіл. Так з'явився журнал «Основа», назву та програму якого склав саме П. Куліш. На сторінках цього видання у власній друкарні перетворювалися на печатне слово й науково-популярні історичні твори самого П. Куліша: «Історія України од найдавніших часів», «Хмельниччина», «Виговщина» та ін., спрямовані на поширення знання про українську минувшину та на доказ того, що історію можна писати і викладати рідною мовою. За два роки було видано 22 товсті книжки.

Окрім прагнення поширювати рідномовну освіту в Україні, великим здобутком П. Куліша у справі просвіти українців, на думку сучасного дослідника О. Охріменка, були його численні переклади українською мовою надбань світової культури. У такий спосіб просвітник сприяв поширенню кращих зразків художньої зарубіжної класики (особливо творів В. Шекспіра) серед україномовного населення, а отже прилучав читачів-співвітчизників до європейської культурної традиції. Високо оцінюючи переклади П. Кулішем поезій В. Шекспіра, І. Франко написав: «Він узявся перекладати Шекспіра не для проби, а певний свого панування над рідною мовою... і дав нам переклад, з яким можемо без сорому показатися в концерті перекладів великого британця ...» (цитовано за Охріменко, 1989, с. 152).

У дещо іншому, але теж піднесеному вимірі, відгукнувся про літературно-перекладацькі здобутки П. Куліша та їх значення для української культури відомий український письменник М. Коцюбинський у листі до письменника Панаса Мирного: «Могучий майстер української мови, творець українського правопису, благородний поет «Досвіток», перекладач Шекспірових і Байронових творів... автор «Записок о Южной Руси», «Чорної ради» і сили інших коштовних праць має право на нашу велику повагу і вдячність» (Куліш, 1969, с.4–5). Підкреслимо, що це високі слова майстра української прози до іншого майстра, товариша так би мовити по літературному цеху, опосередковано засвідчують незаперечний талант і рідномовні літературні здобутки П. Куліша.

Сам П. Куліш наголошував на близькості української культури до «європейської цивілізації», необхідності формування у дітей загальнолюдських цінностей і поваги до культури інших народів. Він писав, що на відміну від «російського погляду на науки та мистецтва», «ми дружньо вивчаємо все, що вироблено іншими суспільствами і народностями» (Кравченко, 2008, с. 73).

У контексті хронотопу подій української історії варто згадати, що всі вже згадані нами результати просвітницької, національно орієнтованої, культурницької діяльності П. Куліша хоча й не без перешкод, але ж вдалося реалізувати лише завдяки збігу сприятливих для нової суспільно-політичних обставин життя в Російській імперії. Маємо на увазі недовгий період проведення імператором Олександром II низки реформаторських починань (кінець 1850-х – початок 1860-х років) державного рівня. Відповідно в країні створилася атмосфера певної лібералізації (на жаль не тривала, особливо для українців) суспільного життя, зокрема було знято заборону на друк творів членів Кирило-Мефодіївського товариства. Тому, одержавши змогу публікувати свої праці і водночас дбаючи про сприяння доступності освіти для пересічних українців, П. Куліш зміг протягом 1860 – 1862 рр. у серії «Сільська бібліотека» надрукувати у С.-Петербурзі 39 брошур українською мовою («кулішівкою»), так званих «метеликів», дешевих книжечок для народного читання. У кількісному вимірі це було більше, ніж за попередні 40 років (Поліщук, 2015, с. 231). Основною метою їх видання було бажання зачинателя ідеї, аби українське слово дійшло до найширших народних мас. На сторінках брошур цієї серії до читачів дійшли твори і П. Куліша, і його сучасників – Т. Шевченка, Марка Вовчка, О. Стороженка, Ганни Барвінок, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. (Кравченко, 2009). З позицій сучасності вочевидь постає просвітницьке, навчальне призначення таких книжечок, але не стільки для дітей, скільки для молоді й дорослих українців.

Зауважимо, що серед сучасних українських дослідників педагогічних поглядів П. Куліша насамперед варто згадати професора О. Кравченко, яка у своїй дисертації не лише ґрунтовно дослідила педагогічну та науково-просвітницьку діяльність просвітника (Кравченко, 2009), а й підготувала до публікації вибрані його твори просвітника, пов'язані з питаннями освіти (Кравченко, 2008). Внеском О. Кравченко у педагогічне кулішезнавство стала також укладена нею збірка першоджерел (Кравченко, 2011), що презентують серію перших дешевих україномовних «книжок спеціально для народного читання» під спільною назвою «Сільська бібліотека». Автором ідеї та її практичної реалізації у другій половині XIX ст. став саме П. Куліш. Ці прості, розраховані на пересічну, переважно сільську людину кулішеві книжечки високо оцінив видатний літературознавець С. Єфремов. Він вважав їх взагалі першою спробою видання «цілком популярної книги, спробою, що на довго й по тому визначила була у нас тип народної книжки, так званих «метеликів» (Єфремов, 1926, с. 8). Своїм легким змістом для неписьменних людей вони ставали першим кроком у світ знань, надрукованим рідною мовою.

Вагомим в осягненні величі П. Куліша в історії України видається висновок дослідників діяльності і творчої спадщини П. Куліша про те, що завдяки його видавничій і редакторській діяльності активно формувалося коло українофілів-одномудців, відбувалася активізація громадського руху за українську мову й літературу (Нахлік, 2007, с. 5), що з роками дедалі ширився і привів до утворення стійких культурницьких об'єднань на українських теренах (Київ, С.-Петербург, Полтава, Чернігів, Харків, Одеса) – громад, «напівлегальних осередків інтелігенції, студентів, учнівської молоді, які впродовж 1858–1907 років здійснювали на демократично-патріотичних засадах науково-просвітницьку й освітянську роботу на користь України та її народу» (Побірченко, 2008, с. 145–147).

Є у спадщині П. Куліша й корисні міркування про формування особистості дитини, або «виховання дітей» засобами школи. Загалом просвітник переважно критикує освітньо-педагогічні звичаї тогочасної школи, що була чужою, недоброю до української дитини, яка, пише він, вчителя «тільки боїця, а розуму його не бачить, бо самого его не любить» (цитовано за Кравченко, 2008, с. 112). У міркуваннях П. Куліша про шкільне життя відчува-

ється відлуння власних дитячих вражень і вражень від вчителювання. Розкриваючи мету і призначення шкільної науки, П. Куліш доводить верховенство життя людини і допоміжну роль освіти у його «найкращому порядкуванні в сем'ї и господі» (цитовано за Кравченко, 2008, с. 112). Водночас він обґрунтовує необхідність навчання в школі, висловлюючись у сучасних термінах, для соціалізації дитини.

Характеризуючи постать і призначення вчителя, П. Куліш пише: «Учитель мусить бути учням за батька серед шкільної сем'ї і за матір серед шкільної малечі» (цитовано за Кравченко, 2008, с. 113), обстоює думку про особливу роль для шкільної справи «вчителів початкових», бо «не гімназія и університет мусять бути головними ступенями до того, щоб кохана дитина ваша сталась чоловіком достотнім, а перш усього – рідна хата, потім початкова школа» (цитовано за Кравченко, 2008, с. 113). На доказ своєї правоти П. Куліш наводить відомий йому досвід організації початкової освіти в Американських штатах. Він усвідомлює нереальність домогтися такого рівня у тогочасних українських умовах, проте вважає за потрібне збуджувати хоча б розуміння потреби змін у майбутньому, «щоб хоч на грядущі роки зрозумів дехто, як воно в нас есть, а як повинно бути. Саме вже розуміння – ступінь угору» (цитовано за Кравченко, 2008, с. 113).

У цих рядках не лише віддзеркалено глибину проникнення П. Куліша в освітні проблеми, а й визнання своєї ролі провісника національного культурно-освітнього поступу.

Сучасні дослідники спадщини П. Куліша, представники окремого напрямку українського гуманітарного знання – кулішезнавства (Федорук, 2024) – характеризують його як «великого класика української літератури (Ю. Бойко-Блохін, 1997), рушія і засновника новітньої української інтелектуальної, критичної думки, (Г. Грабович, 2017), світоча української нації (В. Шендеровський, 2000).

І навіть якщо згадати слова П. Житецького (Житецький, 1927, с. 40) про «безмежну самовпевненість та безмірне самолюбство» П. Куліша, що зазначали й інші його сучасники, то, дивлячись з позицій нашого часу й сприймаючи велич його особи ренесансного масштабу можна казати, що він мав на це повне право.

Однодумець і товариш П. Куліша в участі у таємному Кирило-Мефодіївському братстві, геній української поезії Т. Шевченко теж переймався проблемами поширення грамотності серед рідного простолюду, критикував поширений на той час тип «так называемого грамотного русского человека», що яскраво уособлювали панські сільські писарі: «Общая грамотность в народе – величайшее добро, но где на 100 один грамотный – величайшее зло. Я ничего не знаю безнравственнее и отвратительнее сельского писаря, он первый грабитель бедного мужика, лентяй, пьяница, сосуд всех мерзостей и первый развратитель простодушного мужичка, потому что он святое письмо читает» (Шевченко, 1954, с. 333).

Пройшовши в дитинстві сувору школу дяка Совгиря, який по «субітках» практикував «спартанське» виховання своїх учнів: бив майже усіх учнів та ще й велів їм лежати і не кричати, «а не борзеса, виразно читати п'яту заповідь», Т. Шевченко мріяв про справді народну школу, в якій би реалізувався ідеал виховання – поєднання розумової і фізичної праці, а учитель був би добрим і уважним наставником вихованцям.

Близькою за змістом до таких поглядів Тараса Григоровича на шкільну справу могла стати діяльність недільних шкіл для дорослих і підлітків, організацію яких започаткували восени 1859 р. в Києві демократично настроєне студентство і викладачі імператорського університету Св. Володимира. Підготовка і відкриття таких навчальних закладів збіглися в часі з останнім перебуванням поета в Україні. З архівних епістолярних документів відомо, що він дуже зацікавився недільними школами і активно включився у роботу із забезпечен-

ня їх необхідною літературою, насамперед, надрукованою українською мовою, якої так не вистачало. Передусім, Т. Шевченко надіслав у чотири київські недільні школи 50 примірників свого «Кобзаря». А далі розпочав роботу над створенням елементарного підручника з грамоти для початкових і недільних шкіл. І 1861 році, витримавши подвійну цензуру, побачив світ накладом 10.000 примірників шевченків «Букварь южнорусский». Про цей важливий почин автор так писав у листі до мецената П. Симиренка, який брав участь у виданні книжечки: «Составил я и издал «Букварь» для наших сельских школ в количестве 10 000 экземпляров и продаю его в пользу тих же сельских школ по 3 копейки за книжечку» (Шевченко, 1961, с. 436).

Важливо кількома словами зазначити, що написання Т. Шевченком «Букваря» відбулося на хвилі розроблення й упровадження імперською владою в країні наприкінці 1850-х років певних демократичних реформ, що дещо лібералізувалося суспільне життя й уможливило таке неможливе для попередніх історичних часів здійснення громадських ініціатив щодо організації практичної просвіти різних верств українського населення. Фактично зміни в імперії стали поштовхом для активізації діяльності національно свідомої інтелігенції в українських губерніях. Вбачаючи свій обов'язок і у розвитку національної культури у цілому, і в поширенні освіти серед власного народу зокрема, представники тогочасної української інтелігенції виявили громадську ініціативу із започаткування 1859 року навчання рідною мовою в уперше створених недільних школах, а також у поодиноких самочинно влаштованих україномовних щоденних школах (Коляда, 2007).

Організація україномовного навчального процесу в таких освітніх осередках потребувала відповідних підручників, яких на той час на Наддніпрянській Україні не було. Така ситуація спричинила виникнення першої потужної хвилі творення нового покоління українських навчальних книг, до якої залучилася низка визначних діячів. У цей період «української відлиги» зокрема побачили світ «Українська абетка» М. Гатцука (1861), «Українські прописи» (1862) та «Арифметика або щотниця» (1863) О. Кониського, «Граматка» П. Куліша (1857, 1861), а також «Букварь южнорусский» (1861) Т. Шевченка.

Буквар Т. Шевченка містив алфавіт (літери друковані й писані), вправи для читання складів, зв'язного тексту, чисел до 100. Особливість підручника полягала у тому, що написаний він був українською мовою, але буквами російського алфавіту. Автор, імовірно, не хотів ускладнювати учням опанування грамоти, аби могли вони вільно читати і українські, і російські книжки.

За обов'язковою тогочасною вимогою до шкільних підручників, згідно з якою навчання грамоти йшло на зразках релігійних текстів, автор подав у своєму букварі кілька уривків із «Псалмів Давидових», перекладених ним ще у 1845 р. Для вправління в читанні поет взяв тексти з українського фольклору: «Думу про пирятинського попавича Олексія» і «Думу про Марусю попівну Богуславку», вмістив багато приказок і прислів'їв, сповнених народної мудрості і морального змісту («Брехнею увесь світ пройдеши – та назад не вернешся», «Багато панів – на греблю й нікому», «Ледачому животіві – і пироги вадять» тощо (Шевченко, 1991, с. 49–50). Іншою характерною рисою «Букваря» є відсутність вправ на читання незв'язних складів. Це доводить, що поет вважав поділ складів на прямі, зворотні, серединні тощо, недоцільним і навіть шкідливим для техніки читання. Є у підручнику і неповна таблиця множення, яку можна самостійно або під керівництвом учителя доповнити, що мало відігравати роль низки вправ.

Загалом зміст букваря був насичений таким навчальним матеріалом, який мав патріотичне і морально-етичне спрямування, і навіть уміщені у ньому псалми і молитви несли

соціальне змістове навантаження, оскільки оповідали несправедливість життєустрою, в якому легко простежувалась паралель з антинародністю царської влади.

Варто зазначити, що Т. Шевченко добре знав Псалтир з дитинства. Біблійні псалми з цієї книги Старого Завіту приваблювали його своєю патетико-етичною напругою, гострими інвективами проти зла, користолюбства, всілякої неправди, проголошеною в них ідеєю рівності «убогих» і «багатих» перед Богом та неминучості покарання «злотворящих». До «Букваря» увійшли лише 132-й псалом і кілька невеличких уривків з псалмів 12, 53, 93, 149, які входять до «Давидових псалмів». Водночас, започаткувавши свої переспіви псалмів українською мовою, поет цим полегшував усвідомлення їх змісту пересічними українцями, для яких російська церковнослов'янська мова не була достеменно зрозумілою. У літературознавчому контексті українськомовний варіант псалмів, за словами П. Куліша, яскраво доводив, що цією мовою можна писати не лише мужицькі повісті, а відтворювати «и псалм Давида, и чувства, достойные самого высшего общества» (Записки..., 1928, с. 53–54).

Свій підручник поет розглядав як малий внесок у велику справу народної освіти. Він збирався випускати інші навчальні книжечки. У його задумах, висловлених у листі до М. Чалого, культурно-освітнього діяча, учасника руху за створення недільних шкіл, було складання підручника з арифметики, «а за лічбою – етнографію і географію в 5 копійок, ... історію, тільки нашу. ... Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося» (Шевченко, 1962, с. 436–437). Але передчасна смерть зупинила просвітительську діяльність Кобзаря.

Усе своє життя Т. Шевченко самотужки, наполегливо працював над опануванням культурної спадщини людства, займався самоосвітою, розуміючи величезне значення знань для долі окремої людини, а особливо – для пригнобленого, забитого народу. Як істинний гуманіст, він подібно до французьких просвітителів ХУІІІ ст., вірив у реформаторську силу виховання і пропагував у своїх творах могутню силу освіти і культури (Шевченко, 1951, с. 291):

Не дуріте самі себе,
Думайте, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.

Проблема створення шкільних підручників, навчальної і науково-популярної літератури для національної школи і просвіти українців у різні історичні періоди вирішувалася по-різному. Як переконає видатний український філолог і літературознавець І. Огієнко, уже у ХVІ – ХVІІ ст. на українських землях діяли «значні культурні центри зі своїми школами, друкарнями, вченими людьми» (Огієнко, 1918b, с. 37). Проте під тиском русифікаторської освітньої політики Російської імперії, внаслідок її остраху сепаратистських рухів на теренах України, на початку ХІХ ст. українські школи на українських землях уже не функціювали, а українська мова лишалася у побутовому вжитку переважно сільського населення, яке становило левову його частку.

У другій половині ХІХ ст. українське мовне питання істотно загострилося, у першу чергу внаслідок накладених на нього заборон Валуєвського циркуляру (1863) та царського Емського указу (1872) Український просвітник і педагог, літератор й редактор Б. Грінченко (1863–1910) жив і творив у найтрагічніші часи української історії, коли в імперії набули чинності валуєвсько-емські заборони всього українського. Заборонялося не лише писати книжки українською мовою та ввозити їх з-за кордону, а й робити українські переклади з інших мов.

Українська мова зазнавала постійних обмежень і заборон, тотальна русифікація спричинила до того, що процес навчання і його засоби були виключно російськомовними. Школа

на українських землях була позбавлена жодних національних особливостей. Для переважної більшості учнів-українців російська була нерідною мовою, тому і підручники, і методичне забезпечення навчання були їм незрозумілими, не відповідали їхнім природним і розумовим уявленням і потребам, та й процес навчання і не враховував, і не відбивав культурних здобутків та історичних традицій українського народу. Така освіта не сприяла розвитку духовного й інтелектуального потенціалу української нації. Саме тому боротьба свідомих українських громадських діячів за українську школу та створення україномовних підручників та книжок із різних галузей знань, які б забезпечили національно спрямований зміст освіти й елементарну просвіту народу, і стала одним із головних напрямів тогочасної національно орієнтованої діяльності свідомої української громадськості.

У деяких дисертаційних роботах (наприклад, Н. Зубкової «Бібліотека і архів Б.Д. Грінченка як джерело з історії народної просвіти України кін. XIX – поч. XX ст.» (1994); М. Малиша «Книговидавнича діяльність Б. Грінченка» (1994); М. Одінцової «Рукописні книги і журнали Бориса Грінченка: редакційно-видавничий аспект» (2014)) підручники просвітника не проаналізовано, зокрема авторами не згадувано про його рукописні навчальні книги, про дидактичні і педагогічні аспекти підручників для навчання у початковій школі. До того ж, ці дослідники не мали змоги задіяти значну частину першоджерел з великої спадщини діяча, що чекала на вивчення в архівах і книгозбірницях.

Сформувавшись уже замолоду як свідомо, україноорієнтована особистість, Б. Грінченко добре зрозумів, що єдиним засобом розвитку національного самоусвідомлення, засобом поширення грамотності серед українського населення є рідномовна книга. На його переконання, вона – найефективніший засіб морально-етичного, розумового розвитку учня, людини. «Книга – твоє багатство, бо це знання, право, істина, чеснота, повинність, поступ, розум, що розвіює всі темні примари!» (Грінченко, 2013, с. 38). Створення підручників та написання книг, по-перше, українською мовою, по-друге, й з використанням національно детермінованих дидактичних компонентів стало провідним завданням просвітника, а розв’язання цієї проблеми – окремим напрямом його розмаїтої просвітницької і педагогічної діяльності.

Залюблений у рідний народ, його самобутню культуру, Б. Грінченко страждав від того, що як учитель змушений був утілювати в життя русифікаторську політику царського уряду – навчати сільських дітей-українців російською мовою. Працюючи в с. Трійчатому на Харківщині (1882 р.) і щодня стикаючись із сумнівними наслідками освіти чужою, малозрозумілою дітям мовою, відсутністю українських книг для навчання і читання, призначених для формування знань і світогляду української дитини, молодий учитель вирішив таємно навчати сільських учнів української грамоти і «видавати» для цього саморобні книжечки для початкової освіти українською мовою. Щоб полегшити навчання сільським дітям, Б. Грінченко писав короткі тексти друкованими літерами (своєрідний буквар) (Дудурківський, 1929, с. 59).

Потім, 1888 р., педагог уже складав і розмальовував такі навчальні книжечки для початкового навчання, переробляючи й удосконалюючи ці перші «книги»-спроби, продовжуючи їх розроблення у дусі кращих традицій української педагогічної думки щодо написання букварів. Для цього він творчо осмислював зроблене попередниками, зокрема «Граматку» (1857) П. Куліша, «Буквар південно російський» («Букварь южнорусский») (1861) Т. Шевченка.

Про історію створення свого рідномовного букваря «Українська граматка до науки читання й писання», в основі якого лежали рукописи підручників «Українська граматка» (1888) та «Граматка» (1889), що зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліоте-

ки України імені В.І. Вернадського (Грінченко Б. Українська граматка. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31536. 112 арк.; Грінченко Б. Граматка. ІР НБУВ (Ф. І. Спр. 31456. 11 арк.), Б. Грінченко згадував так: «Склав я цю граматку ще року 1888, бувши на селі вчителем. Тоді невільно було друкувати ніяких українських книжок до науки дітям чи дорослим, через те я сам написав усю граматку друківаними літерами та й учив по ній читання й писання свою дитину і чужих дітей, щоб рідною мовою озвалась до їх наука» (Грінченко, 1907, с. 61). У цій праці він використовував і досвід попередників, і власний практичний досвід учительовання.

Метою граматки діяч визначив сприяння навчанню дітей-українців, аби їм легше, без зайвих зусиль була змога навчитися читати й писати, спонукати їх до самодіяльності, а також полегшити їй працю вчителя (Грінченко, 1907, с. 61). За цією ж книгою діяч навчав і свою доньку Настю, а також селян у с. Олексіївці на Катеринославщині, «бажаючи, щоб рідною мовою озивалася до їх наука» (Грінченко, 1907, с. 61), а деякі селяни, навчившись читати, надалі навчали грамоти інших неписьменних.

Хоча рукопис буквара датовано 1888 року, вперше цей підручник було надруковано лише 1907 р. у Києві (Грінченко, 1907, с. 64), коли в Російській імперії прийняли конституційний маніфест і затвердили «Тимчасові правила про друк» («Временные правила о печати») (1905), які скасовували валуєвсько-емські циркуляри, цензуру й заборону української преси, і в українців з'явилася надія на відкриття українських шкіл.

Ще однією причиною творення Б. Грінченком україномовної навчальної книги була безмежна віра в ідею, що українська мова є потужним об'єднуючим чинником, здатним згуртувати націю. На підтвердження вірності такої ідеї наведемо витяг з такого тогочасного документу-циркуляру, підготовленого імперським Головним управлінням у справах друку, де пояснено категоричне небажання царського уряду поширювати в імперії використання саме української мови та літератури і насамперед – у друкованому вигляді: «... ніщо не об'єднує людей в політичному відношенні так сильно, як єдність мови і літератури, і навпаки, ніщо не роз'єднує їх так, як відмінність мови і писемності. Допустити створення особливої простонародної літератури на українському наріді означало б закласти міцну основу для розвитку переконання у можливості здійснити в майбутньому ... відчуження України ВІД Росії» (цитовано за Тимошик, 2007, с. 242–243).

Мова, друковане слово об'єднувало людей, піднімало їх з колін, спонукало думати і самоідентифікуватися, перетворювало з «малоросів», «хохлів» на українців. Доречно навести слова І. Огієнка: «Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб; і поки живе мова – житиме й народ, як національність; не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорозиться поміж дужчим народом» (Огієнко, 1918b, с. 239–240). Отже, написаний Б. Грінченком від руки, великими друківаними літерами для сільських учнів, пізніше надрукований, рідномовний буквар виконував «місію» просвіти українського населення: «Вчіть дітей грамоти: грамота нужна кожній людині, вона показує світ до життя», – згадувала слова Б. Грінченка одна з його учениць – М. Познякова (Єфремов, 1910, с.178).

Висвітливо деякі характеристики надрукованої 1907 р. «Української граматки до науки читання й писання» Б. Грінченка, основу якої, на наше переконання, було закладено у процесі вироблення ще її рукописних «попередників» (Грінченко, 1907). Навчальна книга складалася з двох частин: букварної і післябукварної, яку автор назвав «Читання після азбуки». Наприкінці книги вміщено прописи та методичну статтю «До вчителів». Можна констатувати, що на основі набутого вчительського досвіду, Б. Грінченко розробив свою методику навчання грамоти: спочатку вивчав із дітьми українські букви, а вже на основі цього – російський алфавіт. Таке навчання для дітей національного самоусвідомлення, ро-

зумовому розвитку було не тільки доступним, а й сприяло формуванню їхньої національної гідності. Як педагог, Б. Грінченко був переконаний, що «з чужої науки дитина дуже часто стає недотепною, важкою на думку» (так про ставлення Б. Грінченка до навчання українських дітей згадувала його ідейна соратниця і дружина М. Загірня у рукописі «Школи де вчителював Борис Грінченко». ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 32541).

Букварну частину граматики поділено на 29 параграфів – відповідно до кількості букв алфавіту. У кожному параграфі вміщено малюнок предмета і підпис-пояснення до нього, тобто слово, що відповідало новій виучуваній літері, далі – окремі слова, речення, і зрештою – невеликі оповідання. Автор пояснював, що намагався розташувати літери у такому порядку, аби спочатку йшли легші для вимови звуки, а також щоб вистачило матеріалу для читання (Грінченко, 2007, с. 62). Одночасно з вивченням параграфів учні мали опановувати письмо малих літер (порядок розташування матеріалу у прописах відповідає букварній частині підручника) та елементів великих букв. Після ознайомлення з усім алфавітом автор подав спеціальний параграф, присвячений наголосу.

Починаючи з одинадцятого параграфа букварної частини, в «Українській граматці до науки читання й писання» було вміщено окремі надруковані курсивом письмові вправи граматичного характеру, поради вчителям (по-сучасному – методичні рекомендації) про те, як варто організувати виконання учнями таких вправ. Переважно ці вправи передбачали вправляння учнів у творенні однини та множини іменників та дієслів, іменників із здрібніло-пестливим значенням, ступенів порівняльних прикметників, а також дописування речень, коли замість крапок школяр повинен був вставити потрібну граматичну форму того слова, яке відповідає змісту речення. Кожна вправа починається із зразка. Якщо у дітей виникали утруднення під час їх виконання, то Б. Грінченко рекомендував учителям проводити частковий усний розбір завдань (Грінченко, 2007, с. 64).

Наголосимо, що у навчальній книзі є і вправи з лексичного матеріалу родинно-побутового характеру, тобто добре відомого маленьким сільським учням. Ураховував автор і патріотичний аспект освіти, зокрема у книзі зазначено, що «Наша мила Україна – то наш рідний край. Українська мова – наша рідна мова» (Грінченко, 2007, с. 64).

Як завзятий і вже знаний український етнограф, Б. Грінченко на час створення свого підручника вже мав у своєму розпорядженні зібраний багатий і цікавий фольклорний матеріал (байки, оповідання, вірші, приказки, загадки, жарти, прислів'я, пісні, казки), який містив багатотисячний досвід українського народу і мав (і досі має) насичений морально-повчальний зміст. Такий матеріал був тісно пов'язаний з повсякденним життям школярів (частково, може, вже й знайомий учням) і разом з тим концентрував у собі вироблену у віках народну філософію, світобачення. Автор вдало використав його у післябукварній, або, так би мовити, хрестоматійній частині «Граматки», що зробило її зміст цікавим і доступним для дітей. Тому, безперечно, цей матеріал відігравав роль важливого виховного засобу, за допомогою якого дітей не тільки вчили читати, а й поважати мудрість свого народу. На нашу думку, використані Б. Грінченком дидактичні підходи сприяли навчанню на основі збудження у дітей зацікавлення, інтересу, а отже робили навчання продуктивнішим завдяки «сродности» (за Г. Сковородою) навчального матеріалу.

До ще однієї особливості Грінченка-автора щодо добору дидактичного матеріалу можемо віднести використання народних жартів, дотепів, адже не дарма однією з характеристик національних рис українців вважається гумор. Такі мініатюри здебільшого склалися лише з кількох коротких речень, але виконували роль і вправ, і викликали позитивну емоційну атмосферу в класі. А вміщені у підручнику загадки сприяли розвитку логічного мислення, кмітливості.

На особливу увагу заслуговують уміщені у букварній частині, а також у післябукварній частині «Читання після азбуки» невеличкі тексти для читання. Автор розтлумачував добір текстів так: прагнув «викладати лише повністю зрозумілий дітям матеріал, йдучи від легкого до складного», а також, щоб він був цікавий за змістом (Грінченко, 2007, с. 63). Тому спеціально для граматики Б. Грінченко написав кілька невеликих оповідань за мотивами народних сюжетів. Цей матеріал було підпорядковано педагогічній і повчальній доцільності, спрямовано на формування у дітей позитивних моральних якостей – чуйності, чесності, почуття дружби, поваги до праці та навчання. Запропоновані автором тексти мають незаперечне виховне значення, бо формують любов до рідної природи, народу та його мови.

Підкреслимо й те, що у своєму підручнику Б. Грінченко ознайомлює дітей із визначними посталями української літератури. На сторінках буквара є вірші Т. Шевченка «Учіться!», «Дівчина», «Діти на Великдень», байки Л. Глібова «Хто вона?», «Чи ж і голуб», оповідання П. Куліша «Бабуся», байка Є. Гребінки «Лебідь та гуси» (Копиленко, 1995). Наголосимо, що Б. Грінченко одним із перших умістив у своєму підручнику портрет Т. Шевченка та біографічні відомості про нього.

Щодо навчання письма, то Б. Грінченко запропонував зразки косоного письма малих і великих букв, а також слів і висловів з ними. Аналіз тексту книги доводить, що вправи для письма подано у логічній послідовності, аби сприяти виробленню в учнів навичок правильного каліграфічного письма (Грінченко, 1907, с. 53–60).

У дидактичних порадах учителям Б. Грінченко доволі докладно зупинився на «першому періоді науки», зауважуючи, що, перш ніж починати вивчення літер, варто відвести до 14 днів на добукварний період. Основним змістом навчання у цей період він визначав одночасне виконання аналітико-синтетичних вправ і написання елементарних малих букв, орієнтуючись на зразки у прописах. Б. Грінченко писав: «Поспішившись з початку, все одно потім забаришся на тій мороці, яку матимеш із дітьми, привчаючи їх зливати звуки, а не обривати кожен окремо» (Грінченко, 1907, с. 62).

Б. Грінченко був добре знайомий із спадщиною К. Ушинського, у своїх публікаціях він неодноразово посилався на ідеї видатного педагога. Це зумовило широке використання тих прийомів звукового аналітико-синтетичного методу навчання грамоти, які свого часу були розроблені видатним педагогом і до сьогодні використовуються у школі. До всіх уроків Б. Грінченко добирав слова здебільшого за принципом подібності, тобто вони мали різнитися буквою або складом.

Певну увагу автор приділив і проблемі невміння дитини зливати один звук з іншим, що заважає гарному читанню. Щоб вийти з такої ситуації, він радив навчати дітей одночасно зливати звук з іншими, запам'ятовуючи відповідну літеру та форму її написання. Зовсім по-сучасному сприймаються, наприклад, такі настанови автора: «Я розказував дітям, що то є звук, доводив їх до тієї думки, що, вимовляючи слова, вони вимовляють злучені докупи звуки. Тоді брав звичайно слова оса і, кажучи його з протягом і заставляючи те саме робити й дітей, доводив їх до того, що вони розділяли слово на звуки... Діти спершу вивчалися розкладати слова на склади й на окремі звуки, потім доходили до того, що з проказаних їм звуків самі складали слова. Все це я робив з самими звуками, зовсім поки що не говорячи з дітьми про літери» (Грінченко, 1907, с. 61). Наприкінці такої роботи, свідчив Б. Грінченко, діти дуже добре розуміли, що слова складаються із звуків, цілком вільно відрізняли один звук від другого і навчалися єднати звуки зі звуками у склади, що було найважливіше. «Кожен учитель знає, що доброму читанню часом дуже довго заважає те, що діти не вміють зливати звук зо звуком, а вимовляють кожен звук окремо. Це неминуче буває тоді, коли по-

чати зразу вивчати і згуки, і літери», – писав Б. Грінченко (Грінченко, 1907, с. 61–62). Вивчення перших шести літер («о», «с», «а», «х», «л», «м») педагог рекомендує провести за допомогою рухомого алфавіту і лише потім використовувати підручник.

Щодо алфавіту, поданого в «Українській граматці», то Б. Грінченко в методичному дописі «До вчителів» зазначив: «Я взяв повний український алфавіт з 33 літер, тобто: всі ті літери, якими пишуться слова української мови, не викидаючи й літери г, без якої нема змоги обійтися» (Грінченко, 1907, с. 64).

Підручник «Українська граматка до науки читання й писання» почали широко використовувати у школах лише після Лютневої революції 1917 року двічі (у 1917 та 1918 роках) цей підручник перевидавали у Києві, а у 1921 році за назвою «Український буквар» надрукували у Мелітополі (в останньому виданні було замінено та переставлено окремі слова та тексти, знято звернення «До вчителів», а натомість уміщено слова «Інтернаціоналу») (Копиленко, 1995, с. 38–39).

Сучасники Б. Грінченка визнавали його «Граматку» однією з найкращих серед букварів, хоча, безумовно, підручник не позбавлений і деяких вад (Слюсар, 1911, с.32). Наприклад, рецензенти зауважували, що нову літеру на початку кожного параграфу окремо не вказано. У словах-підписах під малюнками, за допомогою яких учні мали ознайомлюватися із новою літерою, ця літера не завжди знаходилася на початку слова (найбільш доцільна її позиція). Окремі слова для читання не було поділено на склади і розташовано не у стовпчик, а в рядок. Крім того, з перших занять трапляються доволі складні (з методичного погляду) слова (трискладові, з оберненими складами, із складами з чотирьох літер, з двома приголосними). Серед інших недоліків рецензенти називали незмінність розташування матеріалу від параграфу до параграфу, а введення надто раннього переходу на дрібний шрифт (ним частково надруковано тексти, вже починаючи з 10-го параграфу), ілюстрування книги лише предметними малюнками, що не створює приводів для бесід із школярами тощо (Гриценко, 1960; Дурдуківський, 1929; Титаренко, 1917).

Після видання «Української граматки» Б. Грінченко починає готувати до друку свій другий підручник – читанку «Рідне слово», в основу якої він поклав рукопис підручника «Перша після «Граматки» книга до читання, по якій училася Настя та інші» (ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31555. 138 арк.). На жаль, автору не судилося побачити свою працю надрукованою: читанку було видано 1912 році, уже після смерті Б. Грінченка, за редакцією його дружини М. Грінченкової (Грінченко, Б., Грінченко, М., 1912). У передмові до підручника вона наголосила: «Друкуючи тепер читанку, ставлю на їй і своє ім'я, щоб не робити її автора, Бориса Грінченка, відповідальним за ті вади в книзі, які, може, зробила я, редукуючи та додаючи новий матеріал до читання» (Грінченко, Б., Грінченко, М., 1912, с. 3). М. Грінченко також зауважувала, що свою читанку «Рідне Слово» Б. Грінченко ще склав 1881 року під великим впливом ідей відомого українського та російського педагога К. Ушинського, систему навчання якого вважав найкращою, тому намагався її дотримуватися. Це позначилося навіть на подібності назв підручників.

Книга «Рідне слово» поділена на тридцять параграфів. Дотримуючись принципу всебічного розвитку учня, Б. Грінченко у «Рідному слові» у доступній для дитини формі знайомить школярів із різними галузями знань. У перших п'яти параграфах розповідається про тваринний світ, у трьох наступних – про рослини, потім іде тема, присвячена неживій природі. Під час читання десятого параграфу учні підсумовують знання, отримані на попередніх уроках, а також готуються до сприйняття наступних двадцяти тем, матеріал яких пов'язаний переважно з різними аспектами життя людини. Кожний параграф має свою наз-

ву, серед них зустрічаємо такі: які присвячено тваринам («Свійські та дикі тварини», «М'ясоїди, травоїди, всеїди», «Тварини чотириногі та птахи», «Птахи свійські, співочі, хижі та болотяні», «Риба, гади, комахи та павуки») і рослинам («Квітки ...», «Дерева садові, дерева лісові, кущі»), предметам побуту («Одяг, білизна, взуття», «Будівлі, меблі та посуд»), сімейним стосункам («Сім'я та родичі. Людські імена та прізвища»), соціуму («Громада»), малій батьківщині («Рідний край»), деяким науковим відомостям («Наука»). Можна висувати, що ця книга – справжня маленька дитяча енциклопедія, що дає відповіді на різноманітні питання дитини, розвиваючи її розум, подаючи навчальний і ознайомлювальний матеріал відповідно до рівня тогочасних знань і вимог шкільної програми.

Як і в граматці, матеріал у «Рідному слові» в кожному з параграфів розташований в однаковій послідовності. Так, після назви параграфа вміщені своєрідні переліки слів з теми у вигляді узагальнювального слова (словосполучення) та слів, які його вивчають. Наприклад, після назви теми «15. Ремісники та інші робітники; снасть та інструмент до роботи; зброя» читаємо: «Ремісники та інші робітники: хлібороб, коваль, столяр, тесляр, маляр...» (всього 45 професій); «Снасть та інструмент до роботи: плуг, рало, борона, коса, серп...» (всього 49 назв); «Зброя: рушниця, пістоль, спис, шабля, лук, стріла» (Грінченко, Б., Грінченко, М., 1912, с. 83–85). У книзі є роз'яснення деяких понять – і лаконічні (на початку книги, на кшталт «Хижі тварі, що їдять м'ясо, зуться м'ясоїди; тварі, що їдять траву, зуться травоїдами; тварі що їдять усе, зуться всеїди» (Грінченко, Б., Грінченко, М., 1912, с. 9)), і доволі розлогі, переважно – в останніх параграфах, зокрема у вивченні теми «Наука», де автор пише про значення освіти у житті людини (Грінченко, Б., Грінченко, М., 1912, с. 159).

До кожного параграфу далі вміщено надруковані курсивом письмові вправи. Найчастіше завдання полягає у тому, що діти повинні, орієнтуючись на зразок, доповнити речення пропущеними словами. За такого підходу школяр вправляється не лише у письмі, а й у виборі лексики, використанні граматичних форм, розвиває логічність мислення тощо. Аби правильно виконати письмові роботи учень мав добре володіти певним запасом конкретних знань, одержаних з попередніх тем (у письмових вправах здебільшого зустрічаються такі речення: «Верблюди їсть траву, а тигр ...», «Кінь чотиринога тварина. Орел птах. Кажан ...», «У аршині буде ... вершків» тощо). Таким чином граматичні вправи одночасно сприяли і повторенню вже вивченого матеріалу. Починаючи з § 21, з'являються вправи без зразків. Частина з них також логічно пов'язана з текстами для читання, наприклад, потребує розгорнутої письмової відповіді на запитання за їх змістом. Отже, читанка Б. Грінченка за відсутності інших україномовних навчальних книг переймала на себе й деякі функції підручника з мови (Копиленко, 1995, с. 40).

Після письмових вправ автор умістив приказки, загадки (останні пронумеровані, тому можна зазначити, що їх 107) і, нарешті, тексти для читання. Матеріалом для читання стали твори самого Б. Грінченка, зокрема, байки «Свиня та кінь», «Скривджений вовк», «Журавель та горобець», «Мавпа та білка», «Павлова хата», оповіді «Лев», «Олень», «Зайці», «Метелик», «Троянда», «Про одяг», «Вечір», «Гроза», «Хлібороб», «На полі» та ін. Він також широко використав поезію Т. Шевченка («Тече вода з-під явора», «Весна», «Світає»), Лесі Українки («Вишеньки»), твори П. Куліша («Удосвіта», «Бабуся»), байки Є. Гребінки («Пшениця», «Сонце і хмари»), Л. Глібова («Миша і пацюк», «Бджола і муха»), оповіді Марії Загірньої, О. Кониського, Я. Щоголіва, С. Черкасенка, С. Руданського, елементи збірок «Колоски», «Веселий оповідач», «Дзвінок». Так учні вчилися читати на кращих зразках народної творчості і творах українських письменників і поетів. Водночас до підручника вміщено і переклади зарубіжних творів (Ж. де Лафонтена, Г. Гейне, Е. де Амічіса та ін.).

На наш погляд, тексти у навчальній книзі дібрано з повчально-моральним спрямуванням, вони готують підґрунтя для їх подальшого (після прочитання) обговорення. Звернемо увагу, до прикладу, на виклад матеріалу про рідну Україну (§ 23), як державу серед інших держав (§ 24), де написано: «На світі єсть багато народів. Кожен народ по-своєму говорить, по-своєму вдягається, по-своєму живе в своєму краї. Кожен народ свій край і свою мову любить найдужче над усі. Треба і чужих мов учитися, щоб більшої освіти придбати, читаючи книжки чужими мовами писані, та щоб уміти розмовляти в чужому краї» (Грінченко, Б., Грінченко, М., 1912, с. 129).

Один з останніх розділів читанки (§ 28. Люде-брати) автор розпочинає викладом своєї позиції щодо питання націоналізму та інтернаціоналізму (звичайно з урахуванням віку читачів книги): «Найбільш ми любимо свій рідний край, народ, свою Україну. Коли робимо, то насамперед повинні так робити, щоб Україні та українському народові добро з того було. Так саме і свою рідну українську мову ми любимо більш од усіх мов на світі. Але ми повинні й інших усіх людей любити й поважати. І всім іншим людям повинні ми робити добро: і німцеві, і полякові, і москалеві, і жидові, і французові, і всім» (Грінченко, Б., Грінченко, М., 1912, с. 150). У передмові до факсимільного перевидання книги М. Аркаса «Історія України – Русі» сучасний професор-історик В. Сарбей зазначає: «Термін «жид» у тодішній народній і літературній українській мові [йдеться про початок ХХ ст. – прим. авт.] означав лише певну національну належність і не мав принизливого чи образливого значення. Так само він вживався в українській класичній літературі (від Т. Шевченка до І. Франка) та в розмовно-побутовому спілкуванні» (Сарбей, 1990, с. 28).

Як атеїст Б. Грінченко не обтяжував зміст підручників текстами релігійного спрямування. Але у «Рідне слово» вміщено оповідання про святкування Різдва, Великодня і клечальної неділі. Однак ці тексти мають скоріше характер етнографічних оповідей, ніж духовних повчань. Навіть параграф за назвою «Світ Божий» Б. Грінченку вдалося побудувати таким чином, що релігійна догма помістилася в одній-єдиній фразі: «І вода, і земля, і рослини, і живі тварини, і люде, і сонце, і місяць, і зорі – увесь Світ Божий безмежний постав з Божої волі» (Грінченко, Б., Грінченко, М., 1912, с. 140).

Надзвичайну увагу Б. Грінченко приділяв і художньому оформленню творів, що сприяло розвитку в учнів почуття прекрасного, допомагало краще сприймати текст. Зокрема він додав до підручника ілюстрації, які сприяли формуванню в учнів любові до людини, природи, навколишнього світу, істотно удосконалювали навчальний матеріал.

Високо оцінюючи україномовні підручники Б. Грінченка, тогочасні освітяни до незначних недоліків відносили деякі не дуже вдалі ілюстрації та одноманітність розташування матеріалу в кожному параграфі (Копиленко, 1995, с. 42). Так український публіцист Ю. Тищенко, знаний під псевдонімом Юрій Сірий, 1913 р. у громадсько-політичному часописі «Літературно-науковий вісник» відгукнувся на вихід «Рідного слова» такою прихильною рецензією: «Само ім'я автора до певної міри вже говорить про цінність і зміст книжки і коли ми приступаєм до оцінки книжки «Рідне Слово», то не можемо не згадати про те, що автор її на українській ниві в довголітній праці своїй уславився jako видатний педагог і борець за українську народню школу. Будучи сам довший час народнім учителем, він мав змогу вивчити народне життя, приглянутися до народної душі, вивчити ті психологічні особливості його, які не помітні для людини, котра не має безпосередніх стосунків з народом. З життя і праці Б. Грінченка видно, що він був глибоко переконаним сторонником навчання дітей рідною материнською мовою. Щоб не йти в розріз з своїми переконаннями, щоб бути справді учителем народнім, він не дивлячись на всі заборони проводив навчання на рідній

мові. Книг друкованих не було у його під руками, та не було їх і взагалі в нашій шкільній літературі. І Б. Грінченко для своєї аудиторії мусів складати їх сам, та не тільки складати, а й писати друкованими літерами, щоб могли прочитати те його учні. Таким чином була складена між іншими учебниками шкільними і книжка «Рідне Слово». Переглядаючи її мимоволі захоплюєшся і простотою, і чистотою української мови, і багатством матеріалу для праці учнів. Книжка Б. та М. Грінченків являється найбагатшим в нашій шкільній літературі джерелом, з якого при складанню читанки кожний автор може черпати матеріал» (Сірий, 1913, с. 394–395).

Вдруге читанку «Рідне слово» видали у Києві 1917 році, коли на території російської України почали створюватися перші національні заклади. У 1920-х роках дружині Б. Грінченка неодноразово пропонували, дещо переробивши зміст підручника відповідно до суспільно-політичної ситуації в країні, перевидати його для використання у комплексному навчанні в другому класі. Проте Марія Миколаївна відмовлялася, мотивуючи це небажанням виправляти і міняти те, що написав її чоловік (Копиленко, 1995, с. 42).

Як автор читанки Б. Грінченко здійснив велику підручникотворчу роботу – визнавав потребу навчати дітей рідною мовою в школі, теоретично і практично реалізував ідею україномовного підручника, уклавши першу українську читанку.

Використані джерела

- Гирич, І. (2014). Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). Київ: Український письменник.
- Гриценко, Г. (1960). Буквар Б. Грінченка. *Українська мова в школі*, 1, 59–62.
- Гриценко, П. Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*: збірник документів і матеріалів. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. III–XLX.
- Грінченко, Б. (1907). Українська граматка до науки читання й писання. Київ: Вік.
- Грінченко, Б. (2013). Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ: Київ. університет Бориса Грінченка.
- Грінченко, Б., Грінченко, М. (1912). Рідне Слово. Українська Читанка. Перша Після Граматки Книга До Читання. Київ: Український учитель.
- Дурдуківський, В. (1929). Педагогічна діяльність Б. Грінченка. Збірка історико-філологічного відділу ВУАН. № 97: Праці науково-педагогічної комісії, т.1. Київ.
- Єфремов, С. (1926). В тісних рамках. Українська книжка в 1718–1916 рр. Київ.
- Єфремов, С. (упор.). (1910). Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті. Київ: Вік.
- Житецький, П.Г. (1927). Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860–70 рр.). *Україна*. 1927. Кн.1/2.
- Зайченко, І. В. (2002). Проблеми української національної школи в пресі другої половини XIX – початку XX ст. Львів.
- Записки колегії Історичної Секції Українського Наукового Товариства в Києві. (1928). Кн. 2.
- Коляда, Н.М. (2007). Розвиток недільних шкіл в Україні: Друга половина XIX ст.– початок XX ст.: навчальний посібник. Київ: Науковий світ.
- Копиленко, Н. Б. (1995). Підручники Б. Грінченка. *Розвиток освіти в Україні (II пол. XIX – поч. XX ст.)*: збірник наукових праць. Київ: Інститут педагогіки України, 36–43.

- Кравченко, О.О. (2009). Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819–1897). Дисертація ... канд. пед. наук. Київ: Інститут педагогіки АПН України.
- Кравченко, О.О. (2011). Історіографія дослідження педагогічної і просвітницької діяльності Пантелеймона Куліша (друга пол. XIX ст. – перша пол. 80-х рр. XX ст.). *Історико-педагогічний альманах*, 1. <https://doi.org/10.31499/2307-4833.1.2011.15285>
- Кравченко, О.О. (упор.). (2008). Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Умань.
- Куліш, П. (1857). Граматка. Санкт-Петербург: Типографія П. А. Куліша.
- Куліш, П. (1869). Виховання дітей за підмогою школи. *Правда*. Ч.23, 198–199.
- Куліш, П. (1969). Вибрані твори. Київ: Дніпро.
- Нахлік, Є. К. (2007). Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія, т. 1. *Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: у 2 т.* Київ: Український письменник.
- Огієнко, І. (1918а). Граматика української мови Ол. Павловського 1818 р., Київ.
- Огієнко, І. (1918б). Українська культура: коротка історія культур життя українського народу: курс, читаний в українському народному університеті. Київ: Видавництво Книгарні Є. Череповського.
- Огієнко, І. (1949). Історія української літературної мови. Вінніпег. <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>
- Огієнко, І. (2004). Куліш як ідеолог і творець української літературної мови. Історія української літературної мови. Київ: Наша культура і наука.
- Охріменко, О. (1989). На орбіті світового письменства. *Вітчизна*, 8, 150–156.
- Півторак, Г.П. (2000). Кулішівка. *Ізборник*. <http://litopys.org.ua/ukrmova/um35.htm>.
- Побірченко, Н.С. (2008). Громади. *Енциклопедія освіти*. Київ: Юрінком Інтер, 145–147.
- Поліщук, Ю. (2015). Мовна політика російської влади в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 4 (78), 229–240.
- Сарбей, В. (1990). Микола Аркас і його «Історія України-Русі». Київ: Вища школа.
- Сірий, Ю. [Тищенко Ю.]. (1913). Рецензія на «Рідне слово. Українська читанка. Перша після Граматики книга до читання». *Літературно-науковий вісник*, т. LXI, 394–399.
- Слюсар, Ф. (1911). Огляд українських шкільних підручників. *Світло*. Кн. 2.
- Тимошик, М. (2007). Історія видавничої справи: підручник. Київ: Наша культура і наука.
- Титаренко, С. (1917). Українські граматки. *Вільна українська школа*, 3–4, 207–208.
- Федорук, О. (2024) Кулішезнавство. *Енциклопедія сучасної України*. http://esu.com.ua/search_articles.php?id=51403
- Шевченко, Т. Г. (1971). Щоденник. Твори: В 5 т. Т. 5. Київ: Сяйво.
- Шевченко, Т.Г. (1951). Повне зібрання творів: В 10 т. Київ: АН УРСР, т.1.
- Шевченко, Т.Г. (1954). Повне зібрання творів: В 10 т. Київ: АН УРСР, т.3.
- Шевченко, Т.Г. (1961). Повне зібрання творів: В 10 т. Київ: АН УРСР, т.5.
- Шевченко, Т.Г. (1991). Букварь южнорусской. Передрук. Київ: Веселка.